

Қазақ ойшылдарының философиялық идеялары

ЖАРИЯЛАНДЫ
15.10.2021

СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/107941/>

Философия-грек тілінен шыққан сөз, ол «даналықты жақсы көремін» дегенді білдіреді.

Қазақ сөздігінде бұрын мұндай түсінік болмаған. «Қазақ философиясы» термині – қазіргі заман категориясы деп есептеледі, дегенмен «дана», «данышпан», «Хакім» (араб деректерінде Сократ, Платон, Аристотельдерді хакім деп атаған; және бұл дәстүр жалғастырылып, сол атақ кейін Абай атамызға да берілген) ұғымдары ежелден бері тілімізде болған.

«Даналық» және «Хакім» сөздері философияға жақын. Халық жадында хакимдер немесе философтар айтқан көптеген дана ойлар сақталған. «Атадан қалған асыл сөз», – бұл мәтел халық арасында күні бүгінге дейін айтылып келеді.

Қазақ философиялық ойларының қысқаша тарихы

Осыған байланысты қазақ халқының дана ойларының тарихын екі кезеңге бөлуге болады. Қорқыт, Юсуф Баласағұни, Қожа Ахмет Яссауи, Әл-Фараби, Махмұт Қашқари және т. б. сияқты көрнекті ойшылдардың негізін қалаған дәстүрлерге бай жалпы түркілік философиялық ой-пікірдің генезисі бірінші кезеңге жатады.

Жоғарыда аталған орта ғасырлардағы ойшылдардың шығармашылық мұрасы қазақтардың дүниетанымын қалыптастырудың негізі, бастапқы нүктесі, алғышарты болды. Екінші кезеңге қазақ ойының келесі көрнекті өкілдері-Абай Құнанбаев пен Шәкәрім Құдайбердиевтан басталады.

Қазақ философиясының тарихында тұңғыш рет Ұлы Абай кемелденген тұлға (толық адам) моделінің, мәнінің тұжырымдамалық пайымын баяндап берді. Абайдың пікірінше, адамды жетілген тұлға ретінде үш қасиет жасайды: ақыл, жүрек, ерік. Абайдың шығармашылық мұрасында оның жаны мен тәні туралы терең ойлары «Табиғат мәңгілік емес, адам өлімге бағынбайды», – дегенде жатыр, Абай жан мен ақылдың өлмейтіндігін, яғни Абай «Менікі» категориясын анықтайды.

» Мен» санатында жан мен ақыл бір, сондықтан Абай оларды бөліп жармайды. Егер жан өлмейтін болса, онда ақыл мәңгілік өмірге ие болады. Бұл болжамды Абай жиырма

жетінші сөзімен толықтырады, ұлы өлмес ақылдың бар екендігі туралы айтады. «Лай суға май бітпесқой өткенге» деген өлеңінде Абай жан мен ақылдың мәңгілік мекен – жайын «ла макан» деп атайды, бұл мекен-жайы жоқ, біз сезінетін кеңістік пен уақыттан тыс жерді білдіреді. Бұл құпия бәрін басқаратын Құдайға ғана мәлім.

Шәкәрім Абайдың жан мен тәнге қатысты идеяларын терең әрі жан-жақты зерттеді. Сонымен қатар, ол өз түсінігін ұсынды. Шәкәрімнің ойынша, адамның материалдық субстанциясы пайда болғанға дейін жан болмыс ретінде өмір сүреді. Бұл ең жоғарғы шындық, сонымен қатар барлық нәрсенің көрінісі, және бұл біріншіден. Екіншіден, жан — бұл қозғалыс энергиясы, егер қаласаңыз, оның түпкі себебі.

Қазақ философиясының әдеби бейнесі

Қазіргі заманғы зерттеуші Әбдімәлік Нысанбаев қазақ философтарының аяқталған философиялық жүйелерді құрмағанын, бірақ өзінің әдеби шығармашылығында маңызды дүниетанымдық проблемаларды көтергенін атап өтті.

Көшпенділердің философиялық-поэтикалық шығармашылығының бірегей үлгісі XVIII-XIX ғғ. қазақтардың жазбаша поэзиясы болып табылады.

Өмірді жалпылама түсіну тұрғысынан ол Рудаки, Саади, Хафиз және басқалар ұсынған фарс тілді поэзияның әйгілі лирикалық-философиялық дәстүрінен кем түспейді, бірақ сонымен бірге жарқын әлеуметтік бағытта ерекшеленеді.

Қазақтардың философиялық ойы тек қана өз формасы бойынша ғана емес, мазмұны жағынан да ерекше болды. Қазақ ақындары мен жырауларының ой-пікірлерін баяндау формасы барлық уақыттарда қайта-қайта қайталау және есте сақтау жолымен кейінгі ұрпаққа берілетін толық поэтикалық мәтін сипатында болды. Алайда, олардың поэзиясы сөздің классикалық мағынасында поэзиямен толық сәйкес келмеді және шығармашылық өзін-өзі көрсетудің тәсілі болған жоқ. Қазақ ақындары мен жырауларының поэзиясында ой бейнеден басым болды, кейде бұл ой бейнелі параллельге жүгінбестен, көбінесе ойды ұғымға аударуға деген ұмтылыспен тікелей айтылды. Ақындар мен жыраулар өз шығармаларында уақыт пен кеңістік, өлім мен мәңгілік, жақсылық пен жамандық және т. б. сияқты ұғымдарды жиі қолданғаны белгілі.

Қазақтардың поэзиясы – халықтың рухани болмысы туралы, елеулі ойларға толы философиялаудың ерекше түрі екені түсінікті.

Қазақ поэтикалық философиясы- бұл ақыл мен жүректің, сопылық мистицизмнің және рационалды- логизацияланған білімнің, философиялық публицистика мен лириканың қосындысы, бұл ішкі біртұтас білім екі шындықтың қиылысында — поэтикалық және философиялық логикалық мағыналардың «сезімінде» пайда болады, олар жеке өмір сүруді тоқтатады, бірақ жеке тұлғаның еркін және жауапты шығармашылық таңдауын анықтайтын белгілі бір құндылыққа біріктіріледі.

Бұл ретте нақ осы адамгершілік жауапкершілік бірінші кезекте қазақ философиялық ойының сипаты мен мақсатын айқындады.

Қазақ философиясының ерекшелігі

Әлемді, адамды, оның өмірдегі орны мен рөлін философиялық-этикалық тұрғыдан ұғыну – қазақ философиялық ойының өзіне тән ерекшелігі. Осылайша ол Шығыс философиясының дәстүрін жалғастырады. Егер батыс философиясында философиялық жүйенің құрылысына, әлем, ғарыш туралы ілімдер жасауға, логика, эпистемология мәселелерін зерттеуге, қоғам, мемлекет туралы ілімдер жасауға көбірек көңіл бөлінсе, онда Шығыс философиясында ең алдымен адам, оның жаны, психологиясы зерттеледі. Егер Батыс философиясы рационалистік болса, онда Шығыс философиясы мәселенің эмоционалды, сезімтал жағына көбірек көңіл бөледі. Адамның мәні, оның этикалық және эстетикалық келбеті қазақ ойшылдарын терең толғандырды. Адамның бақыты, мейірімі, борышы, ар – ождан, оның өмір сүруінің мақсаты, мәні сияқты этикалық мәселелер әрқашан да қазақ философиялық ойының үстемдігіне ие болғанын атап өткен жөн.

Мұнда этика мен дін бір-бірімен байланысты. Хикмет немесе дана сөздер дәстүрі Абай заманына дейін үзілмеген. Хакім Абай адам болмысын тануда терең дүниетанымдық идеяларды білдірді. «Махаббатпен жаратқан адамзатты», – дейді Абай, демек, махаббат – Жаратушының болмысымен байланысты және оның құдіретін құрайтын категория. Аллаһ және адам арасындағы өзара байланысты Абай «сүю» категориясымен анықтайды. Осылайша, адамның міндеті- оны сүйіспеншілікпен жасаған Жаратушыны сүю. Сонымен қатар, адам барлық адамдарды бауырлар сияқты жақсы көруі керек және әділеттілікті жақсы, шынайы жол ретінде сүйуі керек. «Сүю» санатының осы үш сипаттамасы, Абай бойынша, киеліліктің мәнін құрайды.

Қазақстанның Шығыс пен Батыс арасындағы геосаяси жағдайының ерекшелігі, Үнді-Иран, Қытай, Византия, араб, түркі, моңғол, славян өркениеттерімен өзара әрекеттесудің ежелгі дәстүрлері, көшпеліліктің басым болуымен мал шаруашылығы мен егіншілік шаруашылығының ерекшелігі, күрделі этносаяси тарих – осының бәрі қазақ халқының рухани мәдениетінің байлығы мен өзіндік ерекшелігін, оның философиялық дүниетанымын негіздеді. Бұған этикалық, эстетикалық, тарихи-саяси, құқықтық, діни-мифологиялық, мистико-философиялық ойлардың жазбаша және ауызша ескерткіштері дәлел бола алады.

Қазақ философиясына қызығушылық

Қазақ философиясына деген белсенді қызығушылық 1991 жылы Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін пайда болды. Қазіргі қазақ философиясында еуразияшылдық және номадология идеялары дамыды.

Қазақ философиясы-өмір мен әлемді айрықша поэтикалық қабылдауымен және сезімімен өзінің бірегей космосын жасаған дала мәдениетінің сана- сезімі. Шығыс философиясы, қазақтың философиялық ойы, атап айтқанда, Батыс философиясының полярлық қарама-қайшылығы ретінде қарастырылмауы керек. Қазақ халқының рухани мәдениеті әлемдік рухани мәдениет тарихында ортақ және дара диалектиканың көрінісі болып табылады.

Осылайша, Қазақстанның астанасы- Нұр-Сұлтан қаласы, ежелгі қазақ даласының қақ ортасында, Еуразияның орталығында, шығыс пен батыс, оңтүстік пен солтүстік, Еуропа мен Азия жолдарының қиылысында орналасқан, конфессияаралық үнқатысудың бастамашысы ретінде өзі туралы, сондай-ақ қазақтар үшін толеранттылық академиялық емес, практикалық ұғым екенін толық дауыспен мәлімдеді.

Руханилық, адамгершілік, мейірімділік және толеранттылық айқындаушы құндылықтар болып табылатын қазақ философиялық ойында күш қолданбау әдісімен әрекет ететін тұлға ең алдымен өзін және өзінің қарсыласын моральдық зияннан, өтіріктен, өшпенділіктен, жалғандықтан, басқаларға деген құрметтің болмауынан және әділетсіздіктен қорғайды деген ой әрқашан баса айтылған.

Қазақ ойшылдарының пайымдауынша, философиялық аргументтер мен ойлар- бұл сөз арқылы әрекет ететін күш, ол басқа күштерге шақыру, өтіріктерді әшкерелеу және елестердің үстінен шымылдық ашу, сондай-ақ Жер бетінде өмір сүретін барлық адамдар үшін үздік әлемнің нұсқаларын ұсына алады.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің профессор , доценті

Жанатаев Данат Жанатайұлы

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің магистранттары

Есимжанова Д.А., Жумағұлов А.Е., Нугманова Ә.Б., Тлеубек А.Н.

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.